

Bányai Viktória

## Askenáz és szefárd ejtés és liturgia Magyarországon

A Magyarországon élő zsidóság alapvetően közép- és kelet-európai eredetű, vagyis a földrajzilag megosztott zsidó diaszpóra askenáz csoportjához tartozik,<sup>1</sup> hordozva annak minden vallási, kulturális, így többek között nyelvi sajátosságát. Az alábbiakban azokat a történelmi helyzeteket tekintjük át, amikor a liturgiai életben mégis szefárd<sup>2</sup> vonások jelentek meg, akár szefárd eredetű közösséggel, akár az askenáz közösségen belül. Az áttekintés a törökkori Budától a XIX. századi vallásreform felvetésein és a XX. századi cionista kezdeményezéseken át a máig jut el.

*Bányai Viktória (Budapest) hebraista, a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének tanára.*

Azon sajátosságoknak, melyek épp a más területek csoportjaitól való különbözőségeken ismerhetők fel, egyik jelentős eleme a héber kiejtés kérdése. Az askenáz ejtés kialakulásával kapcsolatban több tudományos elmélet létezik.<sup>3</sup> Annyi bizonyos, hogy a XIII. század előtt az askenáz közösségek is szefárd vagy egy ahhoz hasonló ejtést használtak. Ezt mind latin betűs átírások, mind vokalizált héber források bizonyítják. A későbbi kialakulás és a változások irányának kézenfekvő magyarázata, hogy a jiddis nyelv hatására ment végbe. Az askenáz ejtésben néhány magánhangzójelet másképp olvasunk, mint a szefárdban (á helyett o, ó helyett au),<sup>4</sup> bizonyos mássalhangzókat is másképp ejtünk meghatározott helyzetben (szóvégi t helyett sz), valamint a szóhangsúly is eltérő. A Biblia első szavaival szemléltetve a különbség mértékét:

בראשית ברא אלהים

Berésit bárá Elóhim (szefárd) / Börésisz boro Elauhim (askenáz)

Az ejtések különbözőségére a két csoport közti interakciókban —miközben egyéb kulturális különbségeket korábban is regisztrálnak— csak a XVI. században vannak az első jelzések. Vallási problémává, kérdések, kétségek forrásává pedig csak a XVII–XVIII. századtól válik ez a terület.

<sup>1</sup> Eltérő eredetmítoszokról ld. KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon I.* Kalligram, Pozsony 2012. 2. fejezetében.

<sup>2</sup> A diaszpóra szefárd csoportja az Ibériai-félszigethez, majd tágabban a Mediterráneum térségéhez kötődő, később Nyugat-Európában és Amerikában is megjelenő zsidóság.

<sup>3</sup> Erre vonatkozó elméletekről H. J. ZIMMELS: *Ashkenazim and Sephardim.* Oxford University Press, London 1958. 82–85.

<sup>4</sup> Az askenáz ejtésen belül további regionális, illetve a vallási irányzatokhoz kötődő változatok léteznek. A héber különféle ejtéseinek áttekintését ld. Shelomo MORAG: „Pronunciations of Hebrew”, in *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition. Thomson Gale—Keter, 2007. Vol. 16. 547–562.

A legkorábbi adat Magyarországon is a XVII. század utolsó harmadából származik, az akkori budai rabbi, R. Efrajim ha-Kohen (1616–1678) fennmaradt döntvénygyűjteményéből, a *Saar Efrajim*-ből [Efrajim kapuja]. R. Efrajim döntvénytára — a késő utókor történészeinek nagy bánatára — ritkán közöl az esetek megfelelő azonosításához elegendő adatot, így az alábbi kérdésről sem derül ki, hogy honnan intézték hozzá. Feltehető, hogy saját közösségében, Budán merült fel:

Megkérdeztek: vajon az az askenáz, aki szefárdokkal imádkozik, vagy az a szefárd, aki askenázokkal imádkozik, az teljesíti-e az imára vonatkozó kötelezettségét. És úgyszintén más szokásbeli különbségeikről, hogy a szefárdok nem tesznek tfilint félünnepen, míg az askenázok igen. (*Saar Efrajim*, no. 13)

R. Efrajim döntése az volt, hogy igen, a másik közösségben elvégzett ima is teljesítésnek számít. Szembeszállva korábbi tekintélyekkel, a budai rabbi nem látott valós jogi alapot a másik közösség imájának elvetésére, érvénytelenítésére. A törökkori Buda szefárd közössége a hódoltság időszakában az Oszmán Birodalom belsőbb területeiről (Isztambul, Vidin, Szaloniki, Kavalla stb.) érkezett, ahogy más igazgatási központokban (Temesvár, Belgrád) is megjelentek.

Az erdélyi fejedelemség területén Bethlen Gábor fejedelem kiváltságlevele (1623) nyomán létrejött első, gyulafehérvári zsidó közösség szintén szefárd közösség volt. Budával ellentétben itt sokáig nem éltek askenáz zsidók, így nem is adódhatott konfliktus a szokások, hagyományok különbségéből. A törökök magyarországi kiűzése után azonban megszűnt a szefárd közösségek demográfiai utánpótlása, az egykor élénk kereskedelmi és szellemi kapcsolatok a Balkán irányába meglazultak. A XVIII. század végére a gyulafehérvári szefárd közösség kisebbségbe került a később megtelepült askenáz közösséggel szemben. Már a közösségi imához szükséges létszám (*minjan*) kiállítása is nehézséget jelentett, veszélybe került a szefárd ejtésű és imarendű saját zsinagóga fenntartása.<sup>5</sup> A helyzet megoldásával mindkét helyi közösség rabbija foglalkozott. A szefárd közösség *herem*-et (kiközösítést) mondott ki azon tagjaira, akik az askenáz zsinagógába jártak, ezzel tovább csökkentve sajátjuk létszámát, az askenáz közösség pedig azzal támogatta a „távoltartást”, hogy semmilyen *micva*-t (vallási cselekedetet) nem bíztak az átpártolókra.

A lehetséges megoldási módok között felmerült az is, hogy askenáz közösségből járjanak át „kisegítők” a szefárd imaalkalmakra, hogy az utóbbiak fenntarthatassák, megőrizhessék saját hagyományukat. Ennek a talán megfelelő javaslatnak a háttérében a Példabeszédek könyvének egy intéséből (1,8): ואל תטש תורת אמך „Ne hagyd el anyád tanítását (Tóráját)!” levezetett rabbinikus

<sup>5</sup> Bernard KLEIN: „The Decline of a Sephardic Community in Transylvania”, in I. A. LANGNAS — Barton SHOLOD (eds.): *Studies in Honor of M. J. Bernardete. Essays in Hispanic and Sephardic Culture*. Las Americas, New York 1965. 352.

elv áll, miszerint a külön hagyományok fenntartása, főképp a többiekénél szigorúbb szabályok betartása, egyenesen kötelesség, elhagyásuk tiltott. Azonban egy további negyedszázad múltán a szefárd közösségnek már a többsége vélekedett úgy, hogy járjanak mind az askenáz zsinagógába imádkozni, hiszen a fiatalok, lévén askenáz tanítójuk, amúgy is csak azt az ejtést értik. A prágai Smuel Landau (?–1834) (*Sivat Cion*, no. 5) és a pozsonyi Mose Schreiber / Hatam Szofer (1762–1839) (*Su"t Hatam Szofer*, VI. 1) is tárgyalta az ügy részleteit.<sup>6</sup> A két rabbi ideiglenesnek szánt engedélye, amellyel a közös imákat lehetővé tették, véglegesnek bizonyult: a gyulafehérvári szefárd közösség néhány év múlva lényegében beolvadt az askenázba, melynek hegemoniája többé nem kérdőjeleződött meg.<sup>7</sup>

A XIX. század folyamán egyebüttl is megszűntek önálló közösségként a szefárd közösségek, bár ez nem jelentette a szefárd hagyományok azonnali eltűnését vagy a magukat szefárdnak valló családok, kis közösségek végleges felszámolódását. Egy-egy családnévben (pl. Elkán, Albacháry), családi hagyományban a XX. századig őrződött a származás emléke. Fontos megkülönböztetni ugyanakkor, hogy a XIX. század második felétől a magukat szefárdnak tituláló közösségek zömükben haszidok voltak, akik a szefárd elnevezést már nem a földrajzi származás értelmében használták, abban nem is használhatták, hisz ők is askenáz eredetűek voltak, jiddisül beszéltek és a hébert askenáz ejtéssel olvasták. Az önelnevezést arra alapozták, hogy a kabbalista Jichak Luriát (1534–1572) követve szefárd imarendet (*nuszah*) vezettek be, pontosabban annak Cfátban (Száfed) meghonosodott változatát, elemeit. Ilyen értelemben szefárd máig is a Teleki téri zsinagóga Budapesten: eredetileg galíciai haszid bevándorlók egyik központja volt, a haszid imarendet követte keleti askenáz ejtéssel.<sup>8</sup>

Szintén nem a földrajzi származás befolyásolta, hogy a szefárd ejtés mellett tette le a voksát a XIX. század legelején német területekről (Berlin, Hamburg) elinduló zsidó vallásreform. A változtatást igazolni kívánó állásfoglalásokból három fő szempont rajzolódik ki. A szefárd kiejtés mellett legtöbbször azzal érveltek, hogy pontosabban adja vissza a nyelvtani szabályokat, főképp a magánhangzók ejtésében. Különbséget tesz *alef* és *ajin* között, pontosan betartja a szóhangsúlyokat, melyeknek jelentésbefolyásoló szerepe lehet. Naphtali Hirsch Wessely (1725–1805), a zsidó felvilágosodás egyik vezető személyisége, a fül számára is kellemesebb hangzásúnak találta a szefárd kiejtést. Bár azt belátta, hogy a felnőtt nemzedék átszoktatása már nehézkes lenne, de a következő ge-

<sup>6</sup> Ezen döntvényekről és az askenáz és szefárd közösségek együttélésének további vallásjogi problémáiról lásd: BÁNYAI Viktória: „Szeferdiak és askenáziai Magyarországon a responsum-irodalom tükrében”, in BÁCS Tamás — DEZSŐ Tamás — NIEDERREITER Zoltán (szerk.): *100 év után: Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Eötvös Kiadó, Budapest 2011. 177–184. (Antiqua et Orientalia 1)

<sup>7</sup> A gyulafehérvári szefárd közösség „újraélesztésének” XX. századi történetéhez lásd GLÜCK Jenő: „A gyulafehérvári izraelita hitközség története”, *Levéltári Szemle* LIV (2004/2) 34–45.

<sup>8</sup> Közkeletű neve Csorkover Kloyz. Csorkov: lengyelül Czertków, a mai Ukrajnában Csorkiv.

neráció gyermekeit szerinte már ifjú kortól ezzel a kiejtéssel kellene olvasni tanítani, ha lenne hozzá elég képzett tanító.<sup>9</sup>

Az esztétikum szubjektív mérce, az érzékelést minden bizonnyal befolyásolta, hogy az askenázi ejtés a jiddis hangrendhez, hangsúlyozáshoz igazodott. A zsidó felvilágosodás szemében pedig a jiddis a diaszpóra-lét, a szellemi elzártság szimbóluma volt, egy tökéletlen, megcsontosodott társadalom tükré, amely társadalom képtelen mind a belső tökéletesedésre, mind a külső társadalomba való integrálódásra. A hébert mindettől élesen elválasztani törekedtek, visszavezetve egy archaikusabb, tisztább állapotba, melynek eredeti hangzását —meggyőződésük szerint— a szefárd ejtés jobban megőrizte.<sup>10</sup> Kevésbé hangsúlyozott, de fontos szempont volt, hogy a XVII. század óta a keresztény hebraisztika a szefárd kiejtés szerinti átírást használta tudományos célra. A XVIII. század végétől a felvilágosult zsidó szerzőknél is ez a gyakorlat állandósult.

A vitában állást foglaló Moshe Kunitzer (1774–1837) budai rabbi azzal érvelt a szefárd ejtés askenázi közösségekben való használatával szemben, hogy ebben valójában semmi újdonság sincs sem a világ zsidósága, sem az adott régió zsidósága szempontjából. A világ zsidóságának többsége, „több mint hétnyolcad része szefárd kiejtésű, és csupán egy nyolcad rész askenázi...”<sup>11</sup> „De a mi országainkban sincs ebben semmi újdonság, nem is olyan rég még velünk élt Natan Adler<sup>12</sup> ..., aki, mint ez közismert, a zsinagógában mindig szefárdi kiejtéssel tartotta az imákat. Az ő érdeme ezer nemzedékre igazol bennünket ebben.”

Kunitzer rabbi elvi támogatásának gyakorlati következményéről, a szefárd ejtés tényleges használatáról nem tudunk. A német mintájú erőteljes vallásreform Magyarországon nem vert gyökeret. Az 1848-as forradalom lendületében létrejött pesti Magyar Izraelita Középponti Reformmegyelet Einhorn Ignác (1825–1875), majd névrokona David Einhorn (1809–1879) vezetésével mindössze 1852-ig működhetett. Bár nem támogatottság hiányában szűnt meg, hanem a Bach-rendszer tiltotta be mint meg nem engedett szektát, de a későbbi évtizedek sem hoztak áttörést ezen irányzatnak.

<sup>9</sup> H. J. ZIMMELS (ld. 3. jz.) 87.

<sup>10</sup> Yaacob SHAVIT: „A Duty too Heavy to Bear : Hebrew in the Berlin Haskalah, 1783–1819”, in L. GLINERT (ed.): *Hebrew in Ashkenaz*. Oxford University Press, Oxford 1993. 111–128.

<sup>11</sup> A Kunitzer által említett arány mindenképpen erős túlzás. Lásd *Nogah ha-cedek*. Dessau 1818, amud 27. Ugyanebben a döntvénygyűjteményben Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi is véleményt nyilvánított a hamburgi templom újjátásairól.

<sup>12</sup> Natan Adler (1741–1800) rabbi Frankfurtban született, majd itt nyitott jesivát. Különösen vonzódott a gyakorlati kabbalához, saját közösségében Jichak Luria imakönyvét vezette be és a szefárd ejtést, amelyet egy jeruzsálemi tudóstól tanult meg. Többször súlyos összetűzésbe került a helyi zsidó közösséggel, egy időre száműzetésbe is vonult. Egyik ismert tanítványa Mose Scheiber / Hatam Sofer a magyarországi orthodoxia szellemi vezetője volt, ezért is tartotta Kunitzer az orthodoxia által elutasított újjátás védelmében megfelelő érvnek.

A mérsékelt reformpárti magyarországi zsidóság igényeinek a neológia által kínált konzervatív szertartási újítások feleltek meg inkább. A héber liturgia szempontjából ez az askenázi ejtés fenntartását jelentette.<sup>13</sup>

Érdekes adalék áttekintésünkhöz, hogy a XX. század elején új utakat kereső, belső válságot megélt neológia bizonyos helyzetekben mégis nyitott a szefárd ejtés felé. A krízis a neológ népesség zsidó identitásának tapasztalható gyengüléséből, a közösségtől, a hagyományoktól, tulajdon zsidóságtól való eltávolodásából fakadt. A neológia véleményformálóinak tanácsalansága és csalódottsága új hangok megjelenéséhez vezetett a századelőn. Ezek közé tartozik a megújult érdeklődés a héber nyelv iránt, az asszimilált zsidóság zsidó identitásának megerősítését, a hagyományokhoz való visszavezetését, végső soron a közösségben való megtartását szolgáló lehetséges eszközként.

Munkácsi Bernáttól (1860–1937), az ismert nyelvésztől, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjétől tudjuk, hogy Pesten „már az is kedvező állapot számba jő, ha a tanulók többsége szótagolva olvas héberül.”<sup>14</sup> — és így jogosnak tűnik aggodalma, miszerint: „Történeti tapasztalat, hogy a zsidóság életereje ott gyarapszik, ahol a héber tudás gyarapszik, ellenben ahol a héber tudás kivész, ott csakhamar utána vész a zsidóság is.”<sup>15</sup> Érthető, hogy a neológia vezetése melegen üdvözölt, nevével, személyes részvételével támogatott minden olyan kezdeményezést, amely a hébernek az asszimilált zsidóságon belüli megmentésére, terjesztésére irányult. Még akkor is, ha az a cionistáktól érkezett, ahogy a századelő nyelv művelő egyletei: az 1907-ben Budapesten alapított *Szafa haja* — Héber Nyelv művelő Társaság és az 1914-ben létrehozott *Ha-szafa* — Országos Héber Nyelv művelő és Irodalomterjesztő Társulat.

Ez utóbbi vezetőségében neológ rabbikat (Hevesi Simon, Feldmann Mózes, Kiss Arnold), pesti és budai hitközségi elnököket (Lederer Sándor, Szabolcsi Izidor), Munkácsi Bernátot, stb., a budapesti neológia színe-javát találjuk.<sup>16</sup> A Társulat gyakorlati tevékenységének a korabeli sajtóban sokat emlegetett része, hogy héber nyelvtanfolyamot indított be a Rumbach zsinagóga épületében. A helyszín kiválasztása valószínűleg a társelnöki posztot betöltő Adler Illésnek (1868–1924), a Rumbach zsinagóga rabbijának köszönhető. Sokkal meglepőbb, hogy a cionizmustól mereven elzárkózó neológ vezetőség beleegyezését adta, hogy a tanfolyamon a Szentföldi telepésekhez kötődő, Pesten szokatlan szefárd ejtéssel s az alijázók nyelvoktatására kidolgozott *ivrit be-ivrit*

<sup>13</sup> A neológia által használt askenázi ejtés változatairól lásd: BIRÓ Tamás: „A szívnek van két rekesze. Interjú Schweitzer József professzorral a neológiáról”, in KOLTAI Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*, 90. születésnapja alkalmából. Budapest 2012. 9–27.

<sup>14</sup> MUNKÁCSI Bernát: *Az izr. vallásoktatás újabb országos rendezésének előmunkálatai*. Budapest 1930. 7. Ugyanez a *Magyar-Zsidó Szemle* helyzetértékelésében: „A héber nyelv ismerete az utolsó évtizedekben óriási mértékben hanyatlott, úgy hogy már-már pusztán a szakkörökben él.” *Magyar-Zsidó Szemle* 1907. 208.

<sup>15</sup> MUNKÁCSI Noémi: *Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete*. IMIT, Budapest 1943. 165.

<sup>16</sup> A teljes névsort lásd *Egyenlőség* (1914. március 15. 10).

(hébert héberül) módszerrel tanítsák a hébert. A lépés meglepő voltát jobban megértjük, ha mellé állítjuk a héber nyelvhez kötődő cionista nemzetépítést teljességgel elutasító neológ álláspontot. Szabolcsi Miksa tömör megfogalmazásában: „Zsidó nemzeti nyelv nincs, mert nincs zsidó nemzet.”<sup>17</sup>

A XIX–XX. század fordulóján a magyarországi zsidóság túlnyomó többsége, a neológ és az ortodox oldal is elutasította a cionista eszméket, a mozgalom állami legalizációja is évtizedekig váratott magára.<sup>18</sup> Erdemi változásnak csak az első világháború után lehetünk szemtanúi. A változást nagyban elősegítette, hogy a trianoni döntés értelmében elcsatolt területeken élő zsidó közösségeket az utódállamok nem csupán vallási felekezetként, hanem nemzeti kisebbségként kezelték. Ez a jogi státusz utat nyitott a nemzetiségi / nemzeti alapú önszervezésnek mind a Szentföldre való kivándorlást előkészítő gyakorlati mozgalomként, mind a zsidó nemzeti öntudat megerősítését célzó politikai ideológiaként. Ennek keretében az akkor Csehszlovákiához tartozó Kárpátalján héber tan nyelvű zsidó iskolák hálózata is létrejött, ahol szintén a leendő nemzeti otthonhoz kötődő szefárd kiejtéssel oktatták a diákokat. A legelső héber iskola 1920-ban a Galíciával szomszédos Torunban (Toronya) indult el, sőt, tudomásunk van arról, hogy ebben a községben a liturgiai ejtést is átállították a cionista szellemiségnek megfelelő szefárd ejtésre.<sup>19</sup>

A modern izraeli héber a szefárd ejtésből fejlődött ki, és ez Izraelben a szertartási gyakorlatra is visszahatott. „Az 1950-es években a magyarországi hitközségi vezetés erősen tiltotta a szefárd ejtést, mint az ivritet is, még a Rabbiképzőben is, óvatosságból, nehogy kihívja maga ellen a cionizmus vádját, a politikai vagy rendőri eljárást.”<sup>20</sup> Izrael vonzereje és egységesítő hatása napjainkban már határozottan érvényesül: az Izraelben megtanult héber hatása igen erős, a fiatal nemzedék csak ezt érti. Az ő megszólításuk, zsinagógai életbe való bevonásuk ára azonban mérhetetlenül nagy: a helyi hagyomány egy elemének megsemmisítése.

<sup>17</sup> *Egyenlőség* 1908. június 7. 6.

<sup>18</sup> Lásd Alexander EMED: *A magyarországi cionista mozgalom története, 1902–1948*. Budapest 2002; ERDŐS Ágnes: *Advocates of Exile. A History of Orthodox Jewish Anti-Zionism in Hungary*. VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken 2008.

<sup>19</sup> *Encyclopædia sel Galujot VII: Karpatorus*. Jerusalem — Tel Aviv 1959. 286.

<sup>20</sup> KOMORÓCZY Géza (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1995. 625.